

Szabó Gábor

GONDOLATOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TERÜLETI BIZOTTSÁGAI RÓL

Az MTA alapvető felelőssége az országban folyó alapkutatások és az új tudományos eredmények megszületésének a támogatása, valamint kutatóintézeti hálózatának a működtetése. Nem kevésbé fontos célkitűzése a tudományos élet szabad és demokratikus légkörének elősegítése. Feladatai közé tartozik a tudományos eredmények értékelése, közzétételüknek szorgalmazása és támogatása, a tudomány terjesztése és felhasználásának elősegítése. Tevékenysége során együttműködik a felsőoktatási intézményekkel, mind a továbbképzés, mind a kutatás terén, ill. részt vesz e tevékenységek összehangolásában. Az MTA a magyar közéletben és a nemzetközi fórumokon biztosítani kívánja azokat a morális értékeket, amelyeket hagyományai és alapszabálya körvonalaznak.

Az MTA osztályai és az ezekhez kapcsolódó tudományos bizottságai hálózatával országos szinten kísérli meg áttekinteni a hazai kutatásokat, értékeli a hozzá eljuttatott akadémiai doktori disszertációkat, megkeresésre véleményt nyilvánít a kutatóintézeti, ill. egyetemi és főiskolai igazgatók, ill. tanárok szakmai értékéről. Ugyancsak e hálózatban dolgozó akadémikusok és az ezeknél többszörösen nagyobb számmal résztvevő bizottsági tagok alakítják ki értékelő véleményüket egy-egy tudományterület helyzetéről és tesznek javaslatot az MTA elnöksége, ill. közvetve más, állami vezetők részére.

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK FELADATAI

Az MTA területi bizottságai a jelenleg érvényes alapszabály szerint, figyelemmel kísérik a területükön folyó tudományos munkát, számon tartják a kutatóhelyeket, függetlenül, hogy azok az MTA-hoz vagy pedig a felsőoktatási minisztériumokhoz tartoznak. Támogatják a kutatókat, a fiatalok nevelését és lehetőséget teremtenek arra, hogy a tudományt művelők véleményt nyilvánítsanak helyi és országos jelentőségű tudományos kérdésekben.

A fentiekben körvonalazott, a szakmai munka értékelése, bírálattal való segítése, áttekintése az egyes szakterületeknek már csak azért is országos és nem területi feladat, mert a szakmai véleményformálás — a tudomány rendkívüli specializálódása miatt — jó ha országos szinten megtalálja az egy-egy szakterületet áttekinteni, méltányolni képes szakértőket megfelelő számban, továbbá személyi elbírálásnál eléri azt, hogy a bírálók között legyen az elbírálttal szakmai kapcsolatban nem álló személy is. (Ami az objektivitás egyik feltétele.) E követelményeknek pl. a területi bizottságok nyilvánvalóan nem tudnak megfelelni.

Ezért a sokrétű és országos szintű feladatok közül olyanokat vállalhat magára, amelyeknek elvégzésére képes, amelyeknek elvégzése szükséges. (A területi bizottságok anyagi és adminisztratív személyzettel, eszközökkel szinte nem rendelkeznek, ezért fő eszköztáruk a társadalmi szükségletek tudományra tartozó részének kielégítése elsősorban szellemi eszközökkel.)

ORSZÁGOS KÉRDÉSEK, TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Látszólag paradox módon e kisebb egységekben, a területi bizottságokban az országot, annak tudományos életét, az MTA egészét érintő megoldatlan kérdések sokasága kerül felszínre. Talán azért, mert a területi bizottságok a tudományok és a társadalom kapcsolatában szervezetileg sokkal közelebb vannak az emberekhez, mint az országos szintű Akadémia, és talán ezért is konkrétan fogalmazódik meg bennük az a kérdés, hogy mit kell tennie az Akadémiának, melyek azok a szükségletek, amelyek kielégítését a tudományt aktívan művelők képesek megvalósítani. A területi bizottságok megalakulása és működése hozta felszínre azt a kérdést is, hogy kik tartoznak az Akadémiához, kik azok, akiket tagként lehet tekinteni bizottságaink területein. A mindennapi gyakorlat által adott válasz: a területi bizottság testületét az MTA tagjain kívül valamennyi tudományos minősítéssel rendelkező képezi, valamint azok, akik a tudományt aktívan művelik, akik valamelyik szak-, ill. munkabizottságban tevőlegesen részt vesznek. E definíció, ill. gyakorlat megfelel az MTA elnöke kinyilvánított szándékának is: az MTA hajszálygökerei a társadalom legszélesebb rétegei közé nyúljanak el a területi bizottságaik révén. E tendenciával esik egybe az a kezdeményezés, amelyre Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Nyíregyházán került sor: létrehoztak egy a területi bizottságok funkcióinak ellátására szolgáló tudományos testületet. (A pozitív példát követésre talál Szolnok megyében is.)

AKADÉMIA ÉS TÁRSADALOM

Mit kell közvetíteni a társadalomnak a tudomány területéről? Mi ebben az Akadémia feladata? Az új jelentős tudományos felfedezések társadalmi hatására szép példa Pasteur munkássága, akinek a felfedezései a selyemhernyó-tenyésztés és borászat területén sokkal több anyagi hasznot hoztak Franciaország számára, mint az a hadisarc, amelyet az elveszített háború után a németeknek fizetniük kellett. De az ismeretek megszerzése, amelyekre egy társadalomnak szüksége van ahhoz, hogy versenyképes legyen a nemzetközi piacon, nemcsak abból áll, hogy a kutatók új eredményeket kapnak, új eljárásokat dolgoznak ki, nemcsak a hivatásos tudományművelésből áll; ugyanilyen fontosságú ezen ismeretek társadalmassága, amely az óvodától az egyetemekig, a születéstől a sírig tart, végzik társadalmi szervezetek, MTESZ, TIT, tudományos egyesületek, újság, rádió, tv, folyóiratok, templom, mozi, színház. Mit adhat ezekhez az MTA területi szervezete? Van-e olyan igény, amelyet a fent említettek nem tudnak megoldani?

Az MTA, ahogy előbb definiáltuk, azt a réteget, szellemi elitet foglalja ma-

gában, amelyik talán a legfontosabb a társadalmi előrehaladás szempontjából. Épp azáltal szolgálja legjobban az *össztársadalmat*, ha saját tagjai *tevékenységét emeli magasabb fokra*. A magasabb fok sok mindent jelöl. A kutatók találkozása, személyes kapcsolatok kialakítása, a beszélgetések, viták megsokszorozzák az ismeretek értékét, a kimondott gondolat testet ölt, a valóságosság, érzékletesség stigmájával hatékonyabbá válik. Az interdiszciplinaritás előfeltétele az alaptudományok gyorsabb fejlődésének, eredményes művelésének és még inkább az alkalmazás, a fejlesztő tevékenység nem nélkülözheti a komplex megközelítést, hiszen a valóság a maga totalitásában sohasem követi a szaktudományok diszciplinaritását. A komplex megközelítésnek a különböző szaktudományok embe- reinek a találkozása, a találkozási felületek növelése nagymértékben kedvez.

A területi bizottságokban kialakult klubélet is részben arra hivatott, hogy a nem szakmai, kulturális társadalmi összejöveteleken közelebb hozza egymáshoz a legkülönbözőbb szakmák művelőit. (Az egy közösséghez való tartozás érzésének, ezen érzés megerősödésének — természetesen a haszonelv érvényesülése mellett és felett — nagy a lélektani jelentősége is, de e téren sok erőfeszítés ellenére is csak legkezdetibb lépések megtételére került sor.)

Az MTA-hoz való tartozás, ill. az interdiszciplináris kapcsolatok szorgalmazása egyrészt azt jelentheti, hogy a kutató azonosul, megpróbál azonosulni az MTA által képviselt színvonallal — azzal a színvonallal, amelyet az MTA múltjában nevéssé vált elődök képviseltek (Arany János, Eötvös Loránd, stb.) másrészt erősödik biztonságérzetünk, ha tudjuk, hogy munkánkat méltányoló közösség kíséri figyelemmel, sőt segíti azt. A személyes szakmán kívüli kapcsolatok teremtette légkör, kölcsönös érdeklődés szakmai haszna is jelentkezik előbb-utóbb.

A minőség igénye és elismerése, a tudományos megközelítés módszertana, az igazságra való törekvés rigorozitása, a kutatók egymás munkája iránt érzett kölcsönös megbecsülése az a szellemi atmoszféra, amelynek sugárzása túl kell terjedjen a kutatói közösség határán, hogy abból a szélesebb értelemben vett társadalom is profitáljon.

MIN GONDOLKOZZUNK, MIRŐL VITÁZZUNK?

A szellemi elitet — amelyhez való tartozásnak csupán az az előfeltétele, hogy valaki végez-e alkotó szellemi munkát, szellemi tevékenységet — tehát az MTA területi bizottságaiban tevékenykedőket is olyan kérdések felé kell fordítani, amelyeket különböző okok miatt mások nem tudnak megfelelően felszínre hozni.

Az MTA-nak a *jelenlegi magyar tudománnyal, annak művelésével összefüggő sorskérdések felé kell saját és a társadalom figyelmét irányítania*. Fel kell tennünk pl. azt a kérdést, hogy az a gazdasági-társadalmi különbség, amely szakadékként választott el bennünket a nyugati iparosodott országoktól az első és második világháború között (meg azelőtt is), minek volt a következménye? Vajon ugyanazon okok hatottak folyamatosan vagy más is közrejátszhatott abban, hogy a II. világháború után e tendencia lényegében megmaradt, és az utolsó kb. 10

évben katasztrofális mértékűnek látszik? Van-e összefüggés a lemaradás és a tudomány állapotának helyzete között?

Azt hiszem kézenfekvő igazság, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés Európában a múlt század közepe óta megfigyelhetően ott haladt gyorsan és megalapozottan, ahol, amely országban a tudományokban, különösen a fizika és kémia művelésében és alkalmazásában sokan és magas színvonalon tevékenykedtek. Elég, ha csak a németek első világháborút követő szerepére, gazdasági hatalmának növekedésére gondolunk. Nehéz lenne fel nem ismerni az összefüggéseket, hogy az egyetemi, kutatóintézeti kiváló eredmények pl. a kémia terén, hogyan mentek át a mindennapi gyakorlat, a termelés szinte valamennyi területére. A kohászat, a vegyszergyártás, a mezőgazdaság, az orvostudomány stb. szinte valamennyi területén vezető szerepre tettek szert, onnan szereztük be, vettük át a Magyarországon alkalmazott technológiák legnagyobb hányadát. Az ipari üzemek, a mezőgazdasági gyárak, autók, műtrágya, festék, gyógyszeripari termékek viselték — még sokszor ma is — a gyártó cég nevét, vagy más módon következtethettünk azok eredetére, és amelyek világosan utalnak gazdaságunk függő voltára, ill. az árucikkek gyártási helyére. E társadalom termelési színvonala megnyilvánult a II. világháborús erőfeszítések eredményeiben is. E korszak egyik jellemzőjének azt tartom, hogy a használati tárgyak *minőségét* meghatározó technológia alapját képező tudományok, a fizikai és a kémiai ismeretek színvonala, azok alkalmazására való képesség — az alkalmazott kémiai és fizikai tudományágak művelésére — átszövik a termelés szinte valamennyi területét és az az ország kerül a nemzetközi gazdasági verseny élére, amely ezeken a területeken jeleskedik.

E gondolatmenet egyoldalúnak tűnhet — jogosan — hiszen a termelés technikai színvonalát egyetlen tényezőre, a tudományos-technikai színvonalra vezeti vissza. Mi sem áll távolabb szándékomtól, de abban biztos vagyok, hogy a fentiekben hangsúlyozott tudományos-technikai színvonal nélkül nem lehet versenyképes gazdaságot működtetni. Elsőrendű, sorsunkat, jövőnket meghatározó alapkérdés: hogyan tudunk helytállni a népek, nagy és nemzetközi, gazdasági-társadalmi-morális versenyében.

Amit bizonyítani szeretnék, azt a fentiekben már megellegezett igazságként tételeztem fel (ui. hogy egy adott időszakban *meghatározott* tudománytól és annak alkalmazhatóságától függ a társadalmi fejlődés), de hát ennyi látszólagos „fondorlat” nem „bűn”, ha plauzibilis igazságról van szó.

MILYEN TUDOMÁNYOS FEJLŐDÉS HATÁROZZA MEG KÖZELI JÖVŐNKET?

A természet, a természeti törvényszerűségek megismerésének kacskaringós útjai, a jövőt illetően nemigen jósolhatók előre, de az alaptudományok eredményeinek gyakorlatba való átmenetelének van olyan időszaka, amikor már nagy valószínűséggel megállapíthatók a fejlődés tendenciái.

Az Európai Biotechnológiai Társaság 1993-ban tartott — kb. 1500 részt-

vevővel a világ minden tájáról — konferenciája, az ott bemutatott eredmények megerősítettek abban, hogy a biológiai, a molekuláris biológiai ismeretek fejlődése és alkalmazása a társadalmi szükségletek kielégítésében, a termelésben, olyan méretekben kerül előtérbe, mint a kémia, ill. fizika korábban, és ha egy ország ezt nem veszi észre és nem vonja le a szükséges következtetéseket, akkor évtizedekre, vagy még hosszabb időre gazdasági rabságba taszítja önmagát. Nagyon sokan vallják, hogy a közeli jövő orvostudománya, a mezőgazdaság fejlődése, az élelmiszeripar, a gyógyszer- és vegyszergyártás (általában a piacképes termékek előállítás) — számtalan szállal kapcsolódva és épülve a biológiai ismeretekre — fejlődésünk meghatározója lesz. Oktatási, tudósképző, műszaki fejlesztő célú döntéseink során már most sem volna szabad erről megfeledkezni, de hogy a teendőink egyetértés legyen, ahhoz sok megbeszélésre, vitára van szükség, élőben és a médiumokban egyaránt.

Az alábbiakban néhány — a fenti sorskérdéssel összefüggő, de jelentőségükben attól elmaradó néhány gondolatot kívánok még érinteni, jelezve ezekkel azt, hogy a tudományos életben sok az egyszerűnek tűnő kérdés és kevés a kimunkált felelet.

MILYEN „TUDÓSOKRA” VAN SZÜKSÉG MA, ITT MAGYARORSZÁGON?

Azonosnak vagy másnak kell-e lennie a tudósképzésnek, mint amelyek a fejlett európai országokban megvalósulnak?

Az a spontán és az ország gazdasági igényeit kielégítő rendszer, ill. célok, amelyek Nyugat-Európában, az ipar és mezőgazdaság igényeit is figyelembe veszik, amelyek a tudomány fejlődésének szempontjait soha szem elől nem tévesztették — átvehetők-e vagy milyen módosítással vehetők át?

Létezik-e függőség a nyugati tudományos élettől, ha igen, mennyiben jó ez nekünk és mennyiben használnak ki, használják ki függőségünket — valószínűleg nem céltudatosan. (Óhatatlanul eszembe jut az orvosképzés szakmai filozófiájának egyik, az Egészségügyi Világszervezet által megfogalmazott kritikája, amely szerint a fejlődő országok orvosképzésének ideológiája, céljai, szerkezete nem az adott — a fejlődés alacsonyabb szintjén élő — országok szükségleteiből indult ki, hanem másolja a nyugati nagy presztízsű egyetemeket, és pl. specialistákat nevel, akik esetleg bonyolult műszerezéssel finom differenciál-diagnózisra képesek, de érdektelenek a saját népiük konkrétan és nagy gyakorisággal fellépő betegségeik, egészségkárosító körülmények megelőzésében, megakadályozásában, kezelésében.)

Azt gondolom, hogy a tudomány iránti társadalmi igények részleteiben kimunkált felmérése segíthet a fenti problémák megértésében és a tennivalók meghatározásában. A szakma elsajátítása — szalonképes színvonalas művelése a művészet szabályai szerint — lege artis — meglehetősen jól körülhatárolható ismeretet, technikai manuális tudást (skills) igényel. Ezeket elő lehet írni, gyakoroltatni és meglétüket ellenőrizni is lehet. Ezt a feladatot az egyetemek és

kutatóintézetek a célként szemük előtt lebegő Ph.D.-képzéssel igyekeznek megvalósítani. De törődünk-e a kreativitással (alkotókészséggel), eredetiséggel (originalitással)? Egyáltalán lehet-e erre nevelni, fokozni ezeket a képességeket, vagy a gének által úgymint minden meghatározott? (Ide kívánczok egy gondolatsor arról hogy az idegsejtek száma több, mint a genetikai determináló egységek száma, tehát direkt genetikai meghatározottságról nyilvánvalóan nem beszélhetünk, és akkor még a 1000–10000 kontaktus-idegsejtről még nem tettünk említést.)

Az MTA legtöbb tagja egy független és a napi kompetícióra már koruknál fogva is kevésbé kényszerített közösséghez tartozik — ide sorolhatók persze az idősebb egyetemi tanárok is — lehetőséget találhatnak arra, hogy a közleményekben való gondolkodást mellőzve műveljék, pártolják, erkölcsi elismerésben részesítsék a szakmailag megalapozott vad ötleteket, az eredeti kérdésfelvetést, a szokatlant, az újat. (Hasonlatként egy képzőművészeti példa: annak van „joga” nonfiguratív kalandokra, aki egyébként tud tudományos módon is alkotni, de azt túlhaladottnak tartja.)

Fel kell ocsúdnunk abból a szubmisszív mentalitásból, amely a fejlettebbek utánzását, utolérését (helyesen) tűzi ki célul — bár jól tudom, hogy a gazdaságban és általában a tudományban ennek elérése is szinte reménytelen feladat —, de a fiatalokat úgy kell pályára állítani, hogy a legjobbak maguk elé a csaknem elérhetetlent tűzzék ki. És bár a tudomány sem teljesen csak egyéni teljesítmény — különösen nem az, ha alkalmazására kerül sor — mégis itt van az esély arra, hogy az egyed saját képességei alapján élre törjön, azok elé kerülhessen, akiket kedvezőbb helyzetük miatt nem is túl igazságos versenytársaknak tekinteni. Az alaptudományok területén az elektronikus információcsere, de a személyes találkozások, tanulmányutak megkönnyebbedett lehetőségei a mai fiatal kutatók számára a legmagasabb célok kitűzését is lehetővé teszik.

ALKALMAZÁS, MŰSZAKI FEJLESZTÉS

Ugyanakkor komolyan mérlegelni kellene — a tudományos közvéleménynek meg kellene vizsgálnia —, hogy miként kapcsolódhatna egymáshoz a hazai gazdasági igényeket szolgáló fejlesztő alkalmazott kutatás és az a tevékenység, ami az MTA, ill. az egyetemek laboratóriumaiban folyik? Hogyan lehetne a kutatókat arra készíteni, hogy egyéni terveik, kutatási programjaik kidolgozásakor az ország érdekeit ismerjék, azt figyelembe vegyék és arra tekintettel legyenek. Az országban (népben) való gondolkodás nem nélkülözhető akkor sem, amikor a közgondolkodás azt sugallja, hogyha ki-ki saját érdekeit jól képviseli, akkor ennek kedvező összhatása társadalmi szinten is jelentkezik majd.

E gondok megoldásához előfeltétel lenne, hogy közmegegyezés legyen a magyar kutatóhálózatról, különösen a fejlesztő (műszaki), ill. alkalmazott tudományos tevékenységről. Érdemes példaképpen meggondolni, hogy a mezőgazdaság elért termelési sikerei mögött egy jelentős kutatási bázis alakult ki az elmúlt évtizedekben, amely az adott helyzetben elég jól szolgálta azt a termelést,

amelynek az igényei határozták meg létrejöttét és működését is. E hálózat legoptimistább véleménye szerint is épp, hogy vegetál a szétzüllés állapotában. A tudományos közvéleménynek ezekben a kérdésekben kellene hogy legyen véleménye, álláspontja, el kellene érni, hogy a felelősséggel tartozó vezetők szembesüljenek a gondok egészével, mert választ most kell adni és lehetőleg olyat, amelyet a többség magáévá tud tenni.

MELYIK TUDOMÁNYTERÜLETET FEJLESSZÜK?

Melyik tudományterület(ek) az(ok), amely(ek)et Magyarországon művelni érdemes? A kutatóhálózati struktúrát ma már adottnak vesszük úgy ahogy van, pedig azok az arányok, amelyeket a késő negyvenes — korai ötvenes években alakítottak ki, nagymértékben vitathatók. Hacsak a természettudományokat tekintjük, akkor is szembeötlő, hogy hazánkban a fizikai kutatásra — összehasonlítva a biológiával — aránytalanul nagyobb anyagi erőket összpontosíthatunk, mint mondjuk a svédek, ahol az arány fordított. Többet fordítanak orvostudományra! Valaki(k)nek ezeket az arányokat, hangsúlyokat meg kell határozni? Ki legyen ez? Kik és milyen fórumon egyeztessék álláspontjukat? (Csak megjegyzem, hogy mennyire elszomorító és a tudomány kárára van az az álvita, amely az MTA kutatóintézetei hálózatának szervezeti hovatartozásáról időnként felszínre kerül, olyan beállításban mintha ez a „hatalmi” szervezeti kérdés fontos problémák megoldására irányulna, pedig a lényegesről tereli el a figyelmünket.)

MENNYI KUTATÓRA VAN SZÜKSÉG, MENNYI KUTATÁSRA?

Azt hiszem felelősséggel erre nem lehet válaszolni előzetes tanulmányok nélkül. Ismerni kell a külföldi adatokat és az ottani viszonyokat is ahhoz, hogy érdemleges összehasonlítást lehessen tenni. Sajnos legtöbbször a külföldi adatokat nem analizálják, csupán érvként saját elgondolásuk alátámasztására használják fel.

A kutatást mint módszert célszerű felfogni. Vizsgálódásunk tárgyát megbízhatóan akarjuk megismerni és nem elégszünk meg benyomásokkal, mendedmondával, érzésekkel. Kutatásunk tárgyát céljainknak megfelelően akarjuk átalakítani, javítani akarjuk annak tulajdonságait, versenyképességét. E tágan értelmezett feladat és megközelítés alkalmazására az élet minden területén szükség van, e gondolkodásmód sajátja kell legyen mindenkinek, aki döntéshozatali helyzetben van. A közlekedést is pl. csak ésszerű döntésekkel, szisztematikus adatgyűjtés után lehet szakszerűen irányítani, de ugyanígy a szőlősgazdának is kell annyi szakmai ismerete legyen, hogy fogadókésszé váljék a szőlő- és bortermelés valamennyi tudományos kérdése iránt. E gondolatmenetből következik, hogy a kutatói mentalitásnak, módszertannak a társadalmi élet minden területén érvényesülnie kell, az oktatás valamennyi szintjén és formájában. A kutatóbázis színvonalának és nagyságának meghatározását — amelyek a költségvetéstől függenek — nem lenne szabad csupán politikusokra bízni.

SZAKMAPOLITIKAI TANULMÁNYOK

A kutatók közösségének a szakmai kérdések mellett megvannak e hivatás, foglalkozás sajátosságából fakadó speciális problémái, amelyekkel való törődés nem nélkülözhető egy ország életében, tekintettel a tudomány igen nagy társadalmi jelentőségére.

Civilizáltabb országokban — erre az angolok jelentik a legjobb példát — az egyes polgár, mint a társadalom része, valamiképpen az egész társadalom öntudattal vállalt képviselője is. A demokrácia tartós fennállása azt is jelenti, hogy a polgár vállalja országa múltját és azzal ha kritikusan is, de azonosulni tud. Vonatkozik ez a tudományban dolgozókra az ún. szakmapolitikai kérdésekre. Nyugati kollégáink értik, hogy mi és miért történik, s ha valamivel nem értenek egyet, az sem jelent ellenséges érzésű szembenállást az éppen intézkedőkkel szemben. Alternatív megoldásokra vonatkozóan vannak elképzeléseik, még ha ezek ritkán állnak össze az országos kérdéseket is számba vevő egységes koncepcióvá. Az átfogóbb kérdések megvizsgálására felkérnek néhány neves kutatót, tudományszervezőt, akik összefoglaló jelentésben analizálják a számukra kijelölt kérdéskört. A vizsgálatot végző bizottságot elnökéről ismerik fel, ő fémjelzi a jelentést.

Az MTA osztályai által végzett felmérések lennének hivatva arra, hogy színvonaluk, mondanivalójuk tartalmi értékei elfogulatlanságuk alapján hivatkozási források legyenek az intézkedők és az érintettek (kutatók) számára.

Ilyen mindnyájunkat érintő kérdés pl. a kutatók anyagi helyzete és az ezzel összefüggő külföldi munkavállalás. Ahány egyetem, annyiféle vélemény. Jó lenne, ha a kérdés érdembeli vizsgálata alapján a tudományos közvélemény álláspontját megkísérelné kialakítani és — mivel e kérdésnek igen sok gazdasági, pszichológiai, tudománypolitikai, stb. vonatkozása van — a realitások talaján állva tennénk észrevételeket, javaslatokat.